

МЕЧІ З РАЙКОВЕЦЬКОГО ГОРОДИЩА ІСТОРИКО-ЗБРОЄЗНАВЧА СТУДІЯ

Стаття присвячена проблематиці побутування середньовічного меча на Русі. Головна задача даної роботи - детальна атрибуція мечів, знайдених на Райковецькому городищі.

The paper deals with problems of medieval swords in the Ruthenian area of 13th century. Ten swords from scientific excavations of Raikovetsky Settlement are treated as an important complex of artifacts. Analysis of these military items is the main task of this article.

Археологічний комплекс Райковецького городища (котре знаходиться поблизу с. Райок Бердичівського району Житомирської області) є незамінним для мілітарних реконструкцій через велику кількість та поважну номенклатуру знайденого там середньовічного озброєння. Обставини загибелі цього населеного пункту, реконструйовані дослідниками, не лише «у цілому становлять яскраву історико-фактичну ілюстрацію середньовічної війни з її технікою, жорстокістю» [1], але й демонструють нам особливості власне феодальної, «рицарської» війни.

Варто нагадати, що городище було спалене, а його мешканці, серед яких було чимало жінок і дітей, винищені нападниками. Останні, як виглядає, не брали трофеїв та не грабували, оскільки між побитими людьми залишилися коштовності, зброя, предмети домашнього вжитку, знаряддя праці, серед яких немало досить прецизійних інструментів та багато інших речей, котрі могли б скласти інтерес для пошукача *fructi belli*. Автор та ініціатор розкопок в Райках Т. М. Мовчанівський однозначно стверджував, що мешканці городища трагічно загинули під час каральної експедиції військ князя Данила Романовича Галицького проти болоховських князів – на той час татарських сателітів – у 1257—1258 роках [2].

Райковецький археологічний комплекс описаний Т. М. Мовчанівським у двох розширених повідомленнях, опублікованих у „Наукових записках Інституту історії матеріальної культури”. У цих роботах дослідник не раз зазначає, що праця над дослідженням непересічної археологічної пам’ятки лише розпочалася, а ґрунтова публікація знайденого ще попереду. У перспективі можна було б сподіватися на наукове видання, співвідносне з відомим дослідженням норвежського археолога Бента Тордемана про знахідки на місці битви при

Вісбю, що трапилася на острові Готланд у 1361 році. Остання робота є класичним дослідженням захисного середньовічного обладунку та одною з перших робіт у напрямку так званої «експериментальної» та «криміналістичної» археології. Бент Тордеман здійснив прецизійну реконструкцію знайдених там обладунків. Так само він виконав статистичний аналіз пошкоджень від ударів зброї на останках сотень людей, загиблих у битві. Такий аналіз дає чітке уявлення про її перебіг [3].

Т. М. Мовчанівський у вищезгаданих публікаціях ясно позначив свої зацікавлення дослідженнями такого плану. Проте його намірам не судилося здійснитися, оскільки він був репресований. Матеріали ж його роботи, видані у монографії В. К. Гончарова, набули цілком іншої інтерпретації [4].

Дана робота торкається вузької категорії речових джерел, оскільки присвячена знайденим на городищі мечам. Автор ставив собі за мету вписати екземпляри з Райковецького городища у загальний зброєзнавчий контекст і класифікувати їх відповідно до типологічних систем Яна Петерсена та Еварта Окшотта, спираючись при цьому як на праці фахівців у царині студій над середньовічними мечами, так і на власний досвід музейної роботи з давньою зброєю.

Традиція студій над мечем як окремим типом клинкової зброї походить від британця Річарда Бертон. Наукова робота була для нього скоріше хобі, ніж професією, проте його «Книга меча», де крім усього іншого, він поділився і власним досвідом застосування холодної зброї, перевидається досьогодні, і навіть нещодавно була перекладена російською [5].

На високий науковий рівень цю галузь історичного зброєзнавства підняв Ян Петерсен роботою «Норвезькі мечі доби вікінгів» [6]. Довгий час манера викладу матеріалу та класифікаційна система артефактів, запропонована автором, слугувала класичним взірцем для наступників. Принципів Петерсена, котрий класифікував мечі виключно за формами ефесу, дотримувався й А. Н. Кірпічніков [7].

Проте найбільших успіхів у дослідженні середньовічних європейських мечів досяг Еварт Окшотт. Близько 1964 року він розробив власну класифікацію середньовічних мечів, врахувавши всі їх конструктивні складові і функціональні відмінності [8]. Крім того, він створив окремі типологічні системи до конструктивних деталей меча: хрестовина, руків'я та наверх розбиті ним окремо на типи й підтипи. Незважаючи на те, що система Окшотта постійно випробовується нововідкритими артефактами, вона перебуває в ужитку і донині. Зруйнувавши численні стереотипи, що стосувалися середньовічних мечів, Окшотт збудив чималу цікавість до цього типу зброї серед європейських

дослідників. Останні протягом наступних 40 років вдавалися до різнопланових дослідів, і на теперішній момент налічуються десятки спеціальних робіт, присвячених європейським мечам [9].

Останнім часом в моду ввійшли безпосередні експериментальні реконструкції давніх бойових технік та автентичної технології виробництва мечів. Беззаперечним фаворитом у цьому напрямку поки що є американець Д. Клементс. Його реконструкторські зусилля базуються на ретельних студіях середньовічних європейських манускриптів, присвячених бойовим мистецтвам.

На середину XIII ст. меч у Європі був складовою рицарської мілітарної технології, особливості котрої можна сформулювати у наступних пунктах:

1. Основний тактичний прийом – таранний удар списом, котрий виконувався важко спорядженим кавалеристом.

2. Адекватна прийому глибока посадка в сідлі та відповідне кавалерійське спорядження: сідло з високими луками, стремена з довгими путлицями, які давали змогу повністю випростати ногу, остроги.

3. Відповідний тактичним задачам комплекс озброєння та оригінальна техніка його використання: кушунання списа, супутній цьому прийому гарнітур, що складався із суцільного захисного обладунка, щита і додаткової наступальної зброї – мечів, які були спеціалізовані саме до проламуючого удару, найрізноманітнішої зброї на держаках (сокири, бойові молоти, булави, перначі, фошарди), кинджалів.

Оскільки основне функціональне призначення меча у Європі в XIII ст. — це проламування важкого захисного обладунка, зазвичай у кінному бою, то використання його без інших складових рицарської мілітарної технології навряд чи мало сенс.

«В дитинці городища знайдено 10 мечів, частина з них сильно попсована окисами. Серед цих мечів лише один так званого каролінзького типу не схожий на інші, котрі своєю формою істотно відрізняються від західноєвропейських. Усі вони мають широке двобічне лезо з поздовжньою за віссю клинка виїмкою (еолікою), з характерним хрестоподібним упором на руків'ї у вигляді масивного довгастого бруска, злегка потовщеного й закругленого на кінцях. Довжина таких мечів — 0,95–1,00 м., ширина леза 4,5 – 4,6 см., довжина руків'я 15 см., довжина опорного перехрестя 20 см.» [10].

Т. М. Мовчанівський називав ці мечі «німецькими», проте точної кількості їх не зазначив [11]. У каталозі А. Н. Кірпічнікова п'ять з них проходять у розділі «Мечі IX—XIII ст. Тип не визначено» [12], оскільки тогочасне місце знаходження їх не було встановлене. Ще два мечі, котрі перебувають на зберіганні в житомирському краєзнавчому музеї,

російський вчений атрибутував як зброю XIII сторіччя [13]. В обох поломані клинки, в одного відсутня хрестовина.

«Меч, виготовлений по типу каролінгського, відрізняється від інших конструкцією навершу, яке має потрійне членування, покрито зверху срібною пластинкою, котра орнаментована у вигляді складного плетіння яке має спільні риси з східними орнаментами. Перехрестя руків'я цього меча подібне до попередніх зразків. У центрі леза, по повздожній осі корпусу – неглибока виїмка. Весь меч має загальну довжину 1,1 м., з яких на лезо припадає 91,5 см. Довжина руків'я 9,5 см, довжина опорного перехрестя 20 см. За товщини 2,5 см.» [2; 91]

Форма руків'я та клинка цієї зброї говорять про те, що предмет без сумніву належить до періоду, котрий в сучасній зброєзнавчій літературі найчастіше позначається як «доба вікінгів». Згідно конструктивних ознак цей меч певно можна віднести до типу S класифікаційної системи Петерсена і типу III за системою Віллера.

На думку Яна Петерсена, «з огляду на зброю, виявлену разом з такими мечами, нижня хронологічна межа для цього типу відноситься до першої половини X ст.» [14]. Проти такого датування не знайшлося заперечень і в Яна Пірса та Еварта Окшотта, авторів «останнього слова» щодо проблематики ранньосередньовічних мечів [15]. Те, що такий давній предмет знайдено разом з рицарською зброєю XII—XIII ст. відкриває простір для найрізноманітніших припущень, тим більше, якщо врахувати опінію Яна Петерсена, котрий вважав мечі такого типу власне франкськими, а їх знахідки у Скандинавії та Східній Європі пояснював торговим імпортом [16].

Меч «доби вікінгів» мав широке лезо та характерної форми ефес, де порівняно коротке руків'я доповнювалося двома перехрестями — нижнім, котре запобігало сковзанню руки на клинок, та верхнім, до якого монтувався наверш. Про його функціональні особливості можна робити висновки на матеріалі ісландських саг, котрі містять чимало протокольно точних описів боротьби таким предметом. Ця зброя була призначена для застосуванні у пішому бою в парі зі щитом. Меч такої конструкції не дозволяв здійснювати премудрі фехтувальні еволюції, проте добре фіксував руку та надавався до сильного, замахового, рубаючого удару.

На середину XIII ст. такі мечі уже не застосовувалися на полі бою. Це пов'язано з кардинальними змінами у мілітарних технологіях, котрі зніщувала «рицарська монополія» на військове ремесло. Вище описаний меч не був адаптований до кінного бою, а комбатанти, котрі могли собі дозволити таку коштовну деталь екіпіровки, як меч, у цей час воювали майже виключно верхи. Тому твердження А. Н. Кірпічнікова про те, що

«тривале зберігання цієї зброї пояснюється його особливим реліквійним, пам'ятним значенням», можна вважати цілком слушним [17].

«Серед знайдених на Райковецькому городищі своєрідне місце посідає один, особливої форми, великих розмірів (табл. XI, 3). Це дворучний меч, загальною довжиною 1,22 м., з них на лезо припадає 0,97. Ширина корпусу в середньому дорівнює 6 см. Як і на інших мечах, повздовжнім проведена неглибока виїмка (еолійка). Меч відрізняється особливим устроєм на вершні, який являє собою чотирикутну масивну пластинку, прикрашену з обох боків круглими виопукленнями» [18].

За всіма конструктивними ознаками зброя ця належить до так званих «великих мечів», котрі Еварт Окшотт відніс до типу XIIIa власної класифікаційної системи.

«Широке лезо, при руків'ї і вістрі майже одного розміру. Більшість зразків мають виразне розширення клинка безпосередньо під руків'ям, ріжучі кромки звужуються незначно у напрямку до вістря лопатоподібної форми. Дол займає, переважно, трохи більше половини клинка. Руків'я довге відносно розмірів клинка, його розміри становлять у середньому 6 дюймів (152 мм). Хвостовик може бути пласким та широким, різко звужуватися у верхній половині у напрямку до наверха. Трапляються грубі, прямокутні або квадратні у розрізі хвостовики, які у верхній частині набувають тонкого, стеблородного профілю. Хрестовина зазвичай пряма, хоча існує кілька вигнутих екземплярів...

Підтип XIIIa має довжину від 37 дюймів (940 мм) до 40 дюймів (1016 мм). Розміри руків'я від 6 ½ дюймів (165 мм) до 9 дюймів (228 мм)» [19].

Зброя ця адаптована до рукопашних кінних сутичок. Зайвим буде повторювати, що в Європі в той час таким чином воювали лише рицарі. Еварт Окшотт, спираючись на студії над клинковими написами та клеймами, у примітках до перевидання вище цитованої праці стверджує, що поява таких мечів припадає на середину XII сторіччя [20]. Зброя ця мала конкретне функціональне спрямування. Застосовуючись проти важко екіпірованих вершників, мечі цього типу *«перфектно виконували роботу, для якої призначалися – ними завдавали надзвичайно широких, повільних, розмахистих, ріжучих ударів з коня [21].*

Тип пластинчатих наверхів, позначений Евартом Окшоттом літерою Z, „має сотні прикладів. З'явилися вони, наскільки тепер можна судити, біля 1300 р. на «великих мечах» типу XIIIa. Найбільше поширення дістали після 1430 року. Велику їх кількість можна побачити на мечах, що зберігаються зараз у венеційському Арсеналі. На розпродажу колекції де Коссона під лотом №29 з'явився розкішний екземпляр. *«Надзвичайно гарний венеційський меч, один з багатьох таких самих, виготовлених для Ради Десяти, котрі зберігаються у венеційському Палаці Дожів. Деякі з*

них мають абрєвіатуру С. Х., вибиту на шкіряних руків'ях». Багато мечів з такими наверхами були знайдені на старих венеційських землях або в Угорщині. Не дивлячись на те, що велика їх кількість була виловлена з північного Дунаю, можна говорити про особливий венеційський тип наверху. Таке припущєння підсилює і те, що тип цей дожив до XVIII ст. як найбільш поширена форма наверху для сьявони — палаша далмаційських найманців на венеційській службі” [22].

Припущєння про венеційське походження «великого меча» з Райковецького городища підсилює ще й знайдена там венеційська монета поч. XIII ст. із зображенням дожа П'єтро Ціані († 1229) [23].

У кількох мечів з городища відсутня хрестовина. Над причиною цього необхідно поміркувати додатково, оскільки у бою на хрестовину меча навантаження були невеликими. Основна функціональна задача цієї деталі: забезпечувати добрий упор для надійного хвату, запобігати зіслизанню руки на клинок та захищати руку від удару об щит противника [24]. Прямо підставляти хрестовину під клинок противника надзвичайно небезпечно і тактично не виправдано, тому ризик пошкодження цієї деталі в бою був мінімальний. Проте руків'я мечів часто перемонтовувалися відповідно до потреб моди чи особистих смаків власника. Таким чином, відсутність хрестовини на загалом добре збереженому мечі може говорити про те, що на Райковецькому городищі існували кваліфіковані спеціалісти, здатні на перемонтування меча. До того ж, археологічний комплекс включає в себе значні металообробні потужності (кузня, ювелірна майстерня, сиродутний горн для плавки металу), а тому можливість здійснення таких технологічних маніпуляцій на місці виглядає вірогідною.

Таким чином, уважні студії над зброєю з Райковецького городища не лише проливають світло на тогочасний технологічний рівень його мешканців, але можуть давати певне уявлення про культурні та економічні зв'язки руських мілітарних еліт з цивілізацією Середньовічного Заходу. Дослідження цих пам'яток з урахуванням досвіду та методології історичного зброєзнавства, експериментальної та криміналістичної археології значно розширить наші уявлення про військову справу Середньовічної Русі.

1. Мовчанівський Т. М. Райковецьке городище X-XIII. // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. Книга 5-6, К., 1935.— С. 135.

2. Там само.— С. 170—176.

3. Thordeman B. Armour From the Battle of Wisby 1361. Vol 1-2 – Stockholm, 1939-1940. — P. 149—210.

4. Див.: Гончаров В. К. Райковецькое городище. – К., 1950.

5. Бертон Р. Книга мечей. – М., 2004.
6. Петерсен Я. Норвежские мечи эпохи викингов – СПб, 2005.
7. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие Т.1 Мечи и сабли – М. 1966. — С. 19.
8. Oakeshott E. R. The Sword in the Age of Chivalry. - Woodbridge, 1997. — P. 23—24.
9. Див.: Clements J. Medieval Swordsmanship - Boulder, 1998. — P. 313—318.
10. Гончаров В. К. Вказ. праця. — С. 90.
11. Мовчанівський Т. М. Вказ. праця. — С. 159.
12. Кирпичников А. Н. Вказ. праця. — С. 90.
13. Там само. — С. 85—89.
14. Петерсен Я. Вказ. праця. — С. 176.
15. Peirce I., Oakshott E. Swords of the Viking Age – Woodbridge, 2002.— P. 98—107.
16. Петерсен Я. Вказ. праця. — С. 177—178.
17. Кирпичников А. Н. Вказ. праця. — С. 51.
18. Гончаров В. К. Вказ. праця. — С. 91, табл. XI.
19. Oakeshott E. R. Op. cit.— P. 41, 42.
20. Ibid.— P. 141.
21. Окшотт Э. Р. Археология оружия – М., 2004. — С. 243.
22. Oakeshott E. R. Op. cit.— P. 140—141.
23. Мовчанівський Т. М. Матеріали дослідницької роботи Райковецької археологічної експедиції. // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. Книга 2, К., 1937. —С. 159; Гончаров В. К. Вказ. праця. — Табл. XXIII.
24. Clements J. Op. cit.— P. 82.